

רב־שיח על דרכי הוראת התנ"ך בבתי־הספר
נערך ביום כ"א באדר תשל"ח בבית ציוני אמריקה מטעם החברה לחקר המקרא,
סניף תל־אביב.

המנחה — זהבה ביילין

א.ב. יהושע:

ראשית כל עלי להסביר כיצד אדם כמוני, שאינו רואה עצמו מומחה לא לתנ"ך ולא להוראת התנ"ך, מתגלגל לפורום נכבד כזה בו משתתפים כמה מטובי המומחים בנושא הנידון.

לפני כמה חודשים ערך כתב העת הספרותי "עתון 77" משאל בקרב סופרים על יחסם להוראת מקצועות היהדות עקב התחושה שבעקבות המהפך הפוליטי יבוא גם מהפך תרבותי. השאלות היו רגילות וישנות, יהדות ואנושיות וכו' וכו' במסגרת משאל זה שנערך טלפונית, הבעתי את דעתי שיש לקצץ בהוראת התנ"ך ולהרחיב את הוראת תחומים אחרים של התרבות והיצירה היהודית, הוזה אומר — משנה, תלמוד, מדרשים, שאלות ותשובות, פילוסופיה יהודית, קבלה וכו' והנה בעקבות דברי אלו פנתה אלי הגב' זהבה ביילין מהחוג על שם ברסלבי וביקשה ממני לפתוח דיון בנושא זה. היססתי מאד ולבסוף נעתרתי. כנראה איזו רוח מלחמה אחזה בי כשהסכמתי לבוא לגוב אריות זה ובמקום להצטרף לקינה הרגילה שלא מלמדים מספיק תנ"ך, ושהנוער בור ועם הארץ וכו' אני בא ומבקש לקצץ עוד בלימוד התנ"ך.

כמוכן, אין אדם שפוי בימינו שיבקש לקצץ בלימוד כלשהו, יהיה זה היסטוריה, חשבון או אנגלית. יש כל כך הרבה מה ללמוד, והשעות מעטות כל כך... אולם דווקא משום שהשעות יקרות ומועטות מן הראוי לנצל אותן כהלכה ולהגביר ככל האפשר את האפקטיביות של הלימוד. במסגרת זו אנסה לטעון כמה טענות כנגד הלימוד המופרז לדעתי של התנ"ך בבתי הספר ואת טענותי אחלק לשני חלקים. — טענות מתוריות וטענות אידיאולוגיות.

הטענות המתוריות הן פשוטות:

— במסגרת זמן הוראה מצומצם אין לדעתי לקפח את הוראת החלקים האחרים של היצירה היהודית. קצת בזבזני ובלתי צודק שתלמיד יקדיש כל כך הרבה שעות ללימוד ישעיהו למשל, בעוד שאין לו מושג ולו הקלוש ביותר ממחשבת הקבלה, או מתפיסת עולמו של הרמב"ם, או הפילוסופיה של בובר. בקיצור, כאן עומדת שאלה פשוטה של קדימויות ולדעתי זכה התנ"ך בנתח שעות גדול מדי. — אולם מכאן נובעת טענה נוספת. דווקא בגלל מספר השעות הרב שמוקדש לתנ"ך, נוצר מצב שבו מרכז הכובד של הלימוד הוא על הפרק והפסוק. ודווקא המבט הפאנורמי, היוצר והמעמיר השקפת עולם כללית על התנ"ך, ראיית קווי הרוחב החותכים, המיקום של התנ"ך בתוך תקופתו, סיכום עמדות שונות

בשאלות לאומיות ודתיות, כל זה חסר. הנה למשל קראתי לפני ימים אחדים חוברת קצרה, פרי עטו של משה גרנות המשתתף עמנו בסימפוזיון, ונושאה – המוות בתנ"ך. והנה, בחוברת קטנה הצליח המחבר לעשות אינטגרציה מרתקת ומאלפת של נושא זה בתנ"ך. הייתי מעמיד למבחן כל תלמיד י"ב, אשר מאחוריו אלפי שעות לימוד תנ"ך, והייתי מבקש ממנו לאמר מה היא השקפת התנ"ך בנושא זה, ספק אם היה יכול לאמר רעיון אחד.

לימוד התנ"ך המופרז והמודגש נקבע בשעתו על ידי דור התחיה הציוני גם מסיבות אידיאולוגיות, הוא היה צריך להחליף את התפילה והלימוד התלמודי. הוא היה צריך לתת תחליף תרבותי. כל זה לגיטימי בהחלט. אולם באמצעות התנ"ך הם ביקשו להשיב את הריטואל שאבד. תחליף לחזרה הרייתמית של התפילה, העיסוק הדקדקני בטכסט עצמו, אבל האם זה נחוץ כל כך. נהיה ישרים עם עצמנו, הנביאים חוזרים באופן אובססיבי על כמה רעיונות יסוד בואריציות לשוניות נפלאות ובדוגמאות היסטוריות משתנות, אבל בסופו של דבר יש לרבים מהם אותו תוכן רוחני. קיצוץ בשעות הוראת התנ"ך היה מחייב את המורה לאמץ מתודה כוללת יותר, ראייה רחבה, להעמיד את העיקר. אפילו אותם מורים שיש באפשרותם האינטלקטואלית לעשות זאת נדחפים בסופו של דבר בגלל מספר השעות הרב העומד לרשותם ללימוד פרטני של הפרק והפסוק.

— הטענה השלישית נוגעת דווקא לערכו של התנ"ך כהבעה לשונית. כולנו משבחים כמובן את המקור הלשוני העשיר הזה. אולם לשון זו היא לפעמים גם בבחינת עושר השמור לרעת בעליו. כבר ציין בשעתו פרופ' רוטנשטרייך את ההרגלים הלשוניים הפגומים שלימוד מופרז של תנ"ך עשוי להקנות. מליצה, חזרות מרובות, לשון גבוהה שלא לצורך, אי דיוק דרך שלל מטאפורות, מבנה לא-לוגי של השפה לפעמים. אני מתייחס לחלקים הנבואיים שהם הזוכים ללימוד האינטנסיבי בשנות התיכון האחרונות.

שוב, חלילה לי לזלזל בעושר העצום של שכתב לשון זו, אולם נדמה לי שמה שחסר לבוגר התיכון שלנו בעיקר היא דווקא לשון מדויקת, לשון של חשיבה לוגית, הרגלי הבעה בהירה. התנ"ך לא תמיד עוזר לכך במיוחד. טכסט משנאי למשל עשוי לתת מודל נאה ומושלם יותר. שוב, עלי להזהר במילותי במיוחד בפורום זה. אין אני בא לטעון חלילה נגד לימוד התנ"ך, אלא רק כנגד ההגזמה בלימוד התנ"ך ובהערכה המופרזת של ערכו הלשוני ביחס למקורות לשוניים אחרים.

ומכאן אני בא לטענות האידיאולוגיות.

— לימוד התנ"ך איננו לימוד של טכסט ניטרלי. זהו לימוד של טכסט שיש בו קרושה אפילו לאנשים חילוניים. זהו טכסט שעמדתנו כלפיו היא מלאת כבוד, אנו רואים בו טכסט צודק ומחייב. ברמה של לימוד בבית ספר תיכון עניין זה עוד מחמיר. מעטים המורים אשר ירהיבו עוז בנפשם לבקר את ההכרעה התנכ"ית. (כי התנ"ך נכתב אכן מתוך הכרעה רוחנית, והוא מוביל גם למסקנות מסויימות). כיוון שהטכסט כל כך גבוה מבחינה ערכית (לעומת למשל היחס אל הקלסיקה בלימוד האירופאי), הרי ללימוד מתלווה תמיד אופי של "הצדקה בכל מחיר". אני לא מדבר על הפרטים, אני לא מדבר על חולשות מסויימות שלפעמים אנחנו חושפים אצל גיבורי התנ"ך, אני מדבר על הנכונות לבקר כמה וכמה מן העמדות הכי מובהקות של התנ"ך, מתן הלגיטימציה דרך הלימוד לעמדה ששללת עקרונית. אתן דוגמא: עקידת יצחק. בעיני זהו סיפור פרובלמטי ביותר, הסכמה

למעשהו של אברהם משמעותה איבוד התחושה המוסרית הבסיסית ביותר. אני יכול להבין שאנשים רבים לא יסכימו עם קביעתי זו, אולם שאלתי האם בכלל השיעור עשוי לתת לגיטימציה לסוג כזה של ערעור. אני לא מדבר על לגיטימציה פורמלית. מבחינה פורמלית רשאי התלמיד לאמר כל מה שיעלה על ליבו, השאלה היא האם המורה אכן ישרר לו את האפשרות לחשוב בכיוון לא קונפורמי. או שמא המסגרת הכוללת של לימוד טכסט שנחשב א־פריורי צודק ונכון ועליון לא מצמיחה כל אפשרות אמיתית לבקורתיות אמיתית.

אני מכיר את המורים אשר מנסים לפעמים להסביר צמתים בעייתיים בתנ"ך דרך ההסבר ההיסטורי, אנטרופולוגי. הם לא מרובים. צריך ידע עמוק בהיסטוריה העתיקה על מנת למקם את התנ"ך בתוך התרבות העתיקה. הנטייה היותר שכיחה היא לראות את התנ"ך כמערכת חיה ונוכחת בתוכנו, ולא כמסמך היסטורי, וזאת גם דרך נכונה.

מחשבה בקורתית חושפנית אינה צומחת בשיעורי תנ"ך לדעתי. בעולם של ימינו שבו הירע מתחלף במהירות עצומה, המטרה היסודית של החינוך היא להקנות בראש ובראשונה הרגלי חשיבה וכללי חשיבה. לימוד מופרז של תנ"ך לא יקדם אותנו כאן במיוחד.

— וכאן אני נכנס כבר לתוכנם של הדברים. התנ"ך הוא טכסט הבחירה והייחוד שלנו. פרקי התנ"ך מתחילה ועד הסוף נושמים בכל פסוקיהם את רעיון הבחירה, ההבדלה, הייחוד של העם היהודי. כל כמה שננסה למתק, לרכך, להלביש במחלצות "החובה" רעיון זה, עדיין הוא בעיני רעיון מסוכן ביותר עבורנו. דווקא כיוון שליבינו בעצמנו במשך אלפי שנה רעיון זה והוא טמון בכדוריות הדם של הווייתנו הלאומית יש לדעתי לעשות כל מה שאפשר על מנת לנסות ולהקהות קצת את השפעתו. יותר ויותר אני חש בימים אלו ממש שנושא זה של הבחירה, ההבדלה, תחושת הייחודיות המוביל לסכסוך, עומד בתשתית יחסינו הלא נורמליים עם העולם. הציונות במהותה ביקשה נורמליזציה, שיבה למשפחת העמים. אין משמעות לבקשת השוויון הפוליטי־משפטי של העם היהודי כל עוד איננו מודים בשוויון הרוחני הבסיסי של היהודי עם העולם. אם לא נעשה, אידיאולוגית, כל שביכולתנו על מנת לעודד ולפתח את רעיון הנורמליזציה, שלאחרונה חלה בו נסיגה חמורה, כל מפעלנו הציוני עשוי להכשל.

התנ"ך, אם נאמר זאת במילים זהירות, לא עוזר לרעיון הנורמליזציה, הוא מעמיק אידיאולוגית את ההבדלים בינינו לבין העולם, הוא מקדש אותם. שילמנו במאה הזאת מחיר נורא ואיום עבור בדילותנו מן העולם. ישנם כוחות בעמים המבקשים כל הזמן לבודד ולהבדיל אותנו, אוי לנו אם כוחות מבפנים יסיעו להם במגמה זו. פעמים אין ספור ניסיתי להוכיח עד כמה אבסורדית התפיסה האומרת "לא ככל העמים בית ישראל". תפיסה זו מניחה דבר שאין לו כל משמעות — כאילו לכל המיליארים של בני אדם, לכל הארציות המגוונות של עמים שבטים וכו' יש מכנה משותף אחד אשר אנחנו יכולים להבדיל את עצמנו ממנו. המכנה המשותף היחיד לכל העמים והשבטים והגזעים בעבר בהווה ובעתיד הוא — אנושיותם. ואם אנו מתיימרים לא להיות כמותם, הווה אומר שאנו מנערים את עצמנו מהתכונה האנושית הבסיסית, עושים עצמנו על־אדם, שמיד מביא ריאקציה לעשותנו תת־אדם.

אין אני נכנס לכוונות ההיסטוריות של מחברי התנ"ך וצרכיהם במסגרת העולם העתיק. אולם כיוון שאנו מלמדים את התנ"ך כטכסט חי ונוכח, כאידיאולוגיה

בעלת משמעות אקטואלית, עלינו להזהר מאד מהמשכת הזריעה האינטנסיבית של תפיסות הנבחרות והשונות. הן פותרות את המגמה היסודית העמוקה של הציונות – השתלבות בעולם, חזרה להיסטוריה, השתתפות בתוך משפחת העמים כעם שווה וכן חורין.

— ועניין "ציוני" זה מכיח אותי לטענה האחרונה. עניין היחס לארץ. בדרך כלל נהוג לראות בתנ"ך את אחת הערויות החותכות ביותר לגבי עומק הקשר שלנו עם ארץ ישראל. ארץ ההבטחה וכו' אולם אל נשכח בתנ"ך טמונה גם תפיסת הגולה, לגיטימציה של הגולה. התנ"ך מגלה את הצדדים הפרובלמטיים ביחסנו אל הארץ.

קיומו של העם הוא מעבר לכל תנאי. העם יכול לחטוא, העם יכול לעשות כל תועבה, הוא לעולם לא יישמד. קיומו מובטח. אולם הארץ ניתנת בתנאים קשים ביותר. אין התנ"ך מקדם השקפה נורמלית של קשר טבעי בין העם לארצו, כפי שהדבר קיים אצל כל עם אחר. הארץ היא מעין פרס, מעין מתנה, לעם שנוצר בגולה, והתהווה רוחנית במדבר. הארץ ניתנת בתנאים מסויימים. אם תשמרו את חוקתי... ואם לא – הארץ תלקח.

לאחרונה, שוב ושוב אני מנסה להבין את עומק "מחלת הגולה" בתוכנו, ולתדהמתי אני מגלה את מקורותיה עמוק יותר ממה שחשבתי. השורשים אינם מתחילים מתפיסת העולם של רבן יוחנן בן זכאי, אלא טמונים בפרקים הראשונים של המקרא. היחס הפשוט בין עם לארצו אינו קיים אצלנו. האחיזה בארץ מותנית בהתנהגותנו, הקיום בארץ הוא במונח מסויים סוג של מבחן לאומי. אין פלא איפוא שהעם פחד מהמבחן הזה, ולאחר שנכשל בו פעם ופעם נוספת הוא יעשה כל שביכולתו להשתמט ממנו.

אין מסגרת הזמן הקצרה העומדת לרשותי מאפשרת לי פיתוח של התיזות הללו, שאני משליך אותן לחלל כרעיונות למחשבה. אני רואה עצמי כקורא פשוט של התנ"ך, לא כקורא מומחה. אבל דווקא משום כך אני רואה גם את הסכנות המסוימות שבו.

אני מסכם: התנ"ך ללא כל ספק הוא הנדבך הראשון בהשקפת עולם יהודית, מקור עליון ליצירת-זהות. עבורנו במדינת ישראל מופת ראשון במעלה, עדות נפלאה לחיים במציאות טוטאלית יהודית שהיתה, על כל סכך בעיותיה, מציאות שאנו הקמנו בדור זה ועדיין אנו בתחילת גיבושה.

אולם, יש בתנ"ך גם עמדות פרובלמטיות. איננו יכולים לקבל אותו כפשוטו. במסגרת של מערכת הלימודים יש לו מקום של כבוד אולם יש נזק במתן מקום של בכורה.

רק עם שבוחר את עצמו ואת מורשתו הרוחנית בחינה חוזרת ונוקבת יכול להתחדש ולקיים רמה גבוהה של יצירה. אנחנו, שרק לפני זמן כה מועט התחלנו במהפיכה פנימית כה מכריעה מצויים בכדיקה זו עוד יותר מאחרים.

אברהם ינן:

ברצוני להדגיש, שאני מדבר על דעת עצמי בלבד, ולא כנציג של משרד החינוך והתרבות, ושכל האמור לעיל נסב על הוראת התנ"ך בביה"ס הכללי בלבד. אין לי התנגדות עקרונית לצמצם את הוראת התנ"ך, בהתחשב בעוברה, שהתנ"ך נלמד בביה"ס הכללי במשך 11 שנים רצופות. משך זמן זה ושיטת

ההוראה, שהיא פחות או יותר אחידה ובלתי מגוונת, מן ההכרח שיגרמו לשעמום, במקרה הרע, ולשיגרה — במקרה הטוב.

ואולם — אין פירוש הדבר, שהתנ"ך אינו צריך ללוות את התלמיד בכל שנות לימודיו. אך ליווי זה — בחלקו — אינו חייב להיעשות ע"י לימוד שיטתי דווקא. לימוד התנ"ך פירושו גם עיון בפרשת השבוע, קריאה בתנ"ך לעת מצוא (בימי זיכרון, בערבי חגים וכד'), אם ע"י התלמידים ואם ע"י קריינים אמנים — וכיו"ב. וודאי שלא אתנגד לכך, אם הזמן שיתפנה מהוראת התנ"ך יועבר להוראת תורה שבע"פ (כלומר: הלכה ואגדה) — מקצוע, שגם לדעתי, מקופח היום בביה"ס הכללי. יתר על כן, בין התנ"ך מזה ובין מדרש הלכה ומדרש אגדה מזה — יש קשר אורגני: חלק גדול מן האגדות קשור לתנ"ך בצורה זו או אחרת וההלכה מבוססת על הטקסט המקראי, ולפחות — מעוגנת בו.

אין גם חילוקי דעות בין א.ב. יהושע וביני על כך, שבוגר ביה"ס התיכון חייב לדעת בצורה זו או אחרת את עיקרי תורתו של הרמב"ם ושל גדולי המחשבה היהודית. ואמנם ספר "הכוזרי" של ריה"ל ו"שמונה פרקים" לרמב"ם היו כלולים עד כה בתכנית הלימודים בספרות.

ואולם — כשמדובר בהכנסת מקצועות נוספים לתכנית הלימודים, מטבע הדברים שיש לפנות להם מקום במערכת השעות של ביה"ס, ולא ייתכן לעשות זאת על חשבון מקצוע אחד בלבד. יש, איפוא, להבחין בין המקצועות "המקופחים" שזוכרו כאן. ואם אמנם השעות שיתפנו מהוראת התנ"ך יוקדשו לתורה שבע"פ (הלכה ואגדה), הרי למחשבת ישראל, במובנה הרחב, יש למצוא מקום אחר במערכת השעות, וגם הפעם — על חשבון מקצועות, הנלמדים בביה"ס העל־יסודי, כגון: היסטוריה, ספרות ופילוסופיה.

אין חילוקי דעות על כך, שמבט פנורמי, היינו: תפיסה כוללת ואולי אף תפיסה, שיש בה משום סינתזה, כסיכום לימודי התנ"ך — רצויה מאד. אך זאת בתנאי שהתלמיד אמנם מסוגל לכך. ברור שגישה כזאת אינה יכולה להיות קו מנחה מחייב להוראת התנ"ך בכל שנות הלימוד ובכל בתי־הספר, אם משום גילם של התלמידים ואם מסיבות אחרות. רצוי לשאוף לכך, שרוב התלמידים יוכלו לעמוד בדרישה זאת ולהגיע לשלב הסינתזה בכיתות הגבוהות של ביה"ס העל־יסודי. הנושא המסכם, הנכלל בתכנית הלימודים בתנ"ך עונה במידה רבה, על דרישה זו. הנושא "המוות בתנ"ך" — אותו הזכיר המרצה כדוגמה חיובית ללימוד של סינתזה כנ"ל, הוא דוגמה אפשרית אחת מני רבות. לסיכום השקפות, עמדות, גישות ודעות תנ"כיות. נושאים כאלה והדומים לאלה הם — לפי דרישת משרד החינוך והתרבות — לימוד חובה בתנ"ך בכיתות הגבוהות בביה"ס העל־יסודי. כמה מן המטרות המוצהרות של הוראת התנ"ך, כפי שהתפרסמו ע"י משרד החינוך והתרבות בתכנית הלימודים: "מקרא, הצעה לתכנית לימודים בבית הספר הממלכתי (גן; א — יב), מהדורת ניסוי תשל"א" — מעידות אף הן על חפיפה בין דרישותיו של א.ב. יהושע ובין מטרותיו של משרד החינוך והתרבות בהוראת התנ"ך, לדוגמא:

מטרה מס' 2 — "הלומד יכיר את עולם־המקרא בגילוייו השונים (אמונה, תרבות, חברה וכלכלה) במסגרת עמי־המזרח הקדום".

מטרה מס' 4 — "הלומד יכיר את יסודות תפיסת העולם של המקרא, ואת מקומם במורשת ישראל ובתרבות העמים".

ואולם כל אלה, בתוספת דרישותיו העיוניות והמחשבתיות של המרצה, כגון:

"המבט הפנורמי היוצר והמעמיד השקפת עולם כללית על התנ"ך, ראיית קווי הרוחב החותכים, המיקום של התנ"ך בתוך תקופתו, סיכום עמדות שונות בשאלות לאומיות ודתיות..." בוודאי לא יבואו לצמצום הוראת התנ"ך, אלא אדרבא – להרחבתה.

הטיפול הטקסטואלי הזהיר והמעמיק אינו בא כתחליף לערך תרבותי דתי שאבד, אלא הוא דרישה מדעית וחינוכית כאחת, הנדרשת מכל עיסוק בטקסט בעל ערך. ואין הדבר אמור בטקסט התנכ"י בלבד; גם בספרות המאוחרת יותר חוזרים רעיונות יסוד בוואריאציות לשוניות – לעיתים נפלאות ולעיתים פחות נפלאות, וגם אם תכנן הרוחני זהה – דרך מבען הוא נושא לעיון ולדיון. כאן – לא החזרה גרידא היא הקובעת, אלא גיווני החזרה וההתבטאות של סגנונו האישי של הדובר.

איש לא ישלול, כמדומני, את העובדה, שעיסוק בזה בטקסט מהווה יסוד לכל הערכה, דיון והנאה ספרותית. "מתודה כללית", כדברי המרצה, עשויה ליהפך להכללה חסרת משמעות וחסרת בסיס ממשי, ואילו העיסוק בטקסט, הדורש הוכחה להכללות ממילא חייב להיכנס לפרטי הסגנון.

הראייה הכוללת, במקום הטיפול בטקסט ובסיפור עצמו, עלולה, בוודאי בכיתות הנמוכות והבינוניות להביא גם לפיתוח המלל, שערכו החינוכי מפקפק ביותר. בנדון זה יש להבחין, כמוכח, בין טקסטים שיריים (נבואיים וליריים) וסיפוריים ובין טקסטים היסטוריים, הדורשים מבט כולל.

את החלקים הנבואיים, שלדעת מבקרי-ספרות רבים הם מן היצירות המעולות בספרות העולמית, אי אפשר לכנות "לא-הגיוניים", מאחר שטקסטים אלה כפופים לחוקים ספרותיים ולא לחוקי ההיגיון הצרוף. אין הם בבחינת הרצאה לוגית – אלא יש בהם משום התבטאות פיוטית.

דווקא שיטת הוראה כוללת עשויה להפוך את דברי הנביא ואת דימויו לסתם מליצות. ואילו ההוראה הטקסטואלית המדוייקת עשויה להביא את התלמיד שיחוש בגיוון הדימויים (למשל בפסוק "ונותרה בת ציון כסוכה בכרם כמלונה במקשה כעיר נצורה, ישעיהו א', ח), ושיהיה מסוגל להבחין ביניהם. בהוראה טקסטואלית בלבד אפשר לעמוד על ההבדלים בדימויים ועל משמעותם. קשה לי להאמין, שקריאה אינטנסיבית ומעמיקה בספר ישעיהו תקלקל את סגנונו האישי של הקורא. אין גם סימנים לכך, שהתלמידים מתפתים להשתמש בסגנון הגבוה הזה לניסוחים יומיומיים. אך אם אמנם צודק א.ב. יהושע, הרי שסכנה זו אורבת מכל טקסט ספרותי מעולה, שסגנונו נשגב, פיוטי או אף אישי מובהק. לעומת זאת יש הוכחות לכך שהסגנון התנכ"י ועולם דימויו השפיעו (האמנם לרעה?) במידה ניכרת על סופרים ומשוררים בני תקופתנו, כגון: א' שלונסקי, נ' אלתרמן, ס' יזהר ועל רבים אחרים.

אין התנ"ך משמש מודל להוראת ההבעה, כמוכח, ואין התלמיד לומד מן התנ"ך כתיבת דו"ח. ואולם אין זו המטרה שבהוראת התנ"ך, לעומת זאת, עשויה לשון התנ"ך להעשיר את הנפש הפיוטית של התלמיד, כמו כל ספרות משובחת. הערכה זו של לשון התנ"ך אינה גורעת, כמוכח, כהוא זה מהערכת חשיבותה של לשון המשנה והמדרש.

נכונה טענתו של א.ב. יהושע, שלרוב המורים, גם ללא-דתיים, יש יחס של כבוד לתנ"ך ולהוראת התנ"ך. אך אין פירוש הדבר, שמורים אלה אומרים הן לכל

הכתוב בו, ושאינן להם גישה ביקורתית לחלקים שונים בתנ"ך, אם מנקודת ראות מוסרית, תיאולוגית או פילוסופית. הכל לפי אופיו של המורה ואו לפי השקפתו. מתוך המציאות היומיומית של הוראת התנ"ך בביה"ס הכללי ידוע לי היטב מה רבים לבטיהם של מורים ותלמידים גם יחד בקוראם פרשיות, כמו: עקידת יצחק, אברהם ושרה אצל אבימלך, יחסי יצחק – יעקב ועשו, דויד ובת-שבע וכו'. ואלם, המורה העוסק באספקטים שונים של סיפורים אלה, ביניהם גם באספקטים ביקורתיים לגבי מעשים ואירועים שונים, אינו הראשון שעלה על דרך הביקורת, גם התלמוד וגם הפרשנים המסורתיים מעוררים, במקרים רבים, שאלות ביחס למוסריות מעשיהן של דמויות שונות בתנ"ך.

רק מי ששוכח, שבפרקיו הראשונים של התנ"ך כתוב: "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" – ישתומם שדמויות תנ"כיות "מאמתות" מדי פעם בפעם השקפה זו. אסור לשכוח, כמוכן, שהמורים בביה"ס הכללי אינם עשויים מקשה אחת וע"כ אי אפשר לייחס להם – כגוף – דעות על טקסטים תנ"כיים, מכאן – שגם אי אפשר לדבר על "טקסט הנחשב אפרירי צודק ועליון" בעיני המורים. וכיוון שכך, מסקנתו של א.ב. יהושע, שבהכרח לא תצמח כל אפשרות אמיתית לביקורתיות – מופרכת מיסודה.

יתר ע"כ – אפילו למורה הדתי, המאמין בקדושתו המוחלטת של התנ"ך, שערי הפירושים – השונים והמנוגדים לפעמים זה לזה – אינם נעלים. יחד עם זאת, ככל שרבה הפתיחות והאפשרות לבחור במיגוון פירושים כן צריך המורה להיות זהיר בבחירה מתוך ההסברים ההיסטוריים והאנתרופולוגיים.

כלי לקבל את דעתו של א.ב. יהושע על רעיון הבחירה, הנני מסכים אתו, שרעיון זה ורעיון עם הסגולה, על כל השלכותיהם הפילוסופיות והריאל-פוליטיות הם רעיונות קשים, העשויים להעמיד את המורה בפני בעיות סבוכות. אך אין בכך משום נזק, לא חינוכי ואף לא לאומי, אם מורים ותלמידים יתעמקו ויתלבטו בבעיות אלה מבלי שהפתרון יהיה מובטח להם בוודאות.

כי אם נמשיך בעקביות בקווי שבו התחיל א.ב. יהושע בשלילת רעיון הבחירה, נתקרב למסקנה, שיש לבטל את הוראתם של חלקים נכבדים בתנ"ך באשר רוב רובו של התנ"ך בנוי על רעיונות, הנובעים מרעיון הבחירה ומן התפיסה שעם ישראל הוא עם מיוחד בדברי ימי העולם. וכמוכן, לא זו היתה כוונתו של א.ב. יהושע. אדרבא, מתוך דבריו אפשר לשמוע את אהבתו ואת הערכתו לתנ"ך. אין להכחיש, שהתפיסה התנכית המקורית על גורל ישראל בארצו אינה זהה עם התפיסה הציונית-החילונית המודרנית. עם זאת רואה הציונות מראשיתה בתנ"ך את אחד ממקורותיה הרעיוניים, ומובן מאליו, שניגוד זה מביא, לפעמים, לתסכול ולתסבוכת רעיונית.

התנ"ך – בניגוד למה שסבור א.ב. יהושע – אינו נותן לגיטימציה לגולה כתופעה פרמננטית, הגולה בתנ"ך היא תופעה בלתי נורמלית ובלתי רצויה, המאיימת אמנם על קיומו של היהודי כפרט, אך אינה קובעת את כליונו כעם: "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי איתם..." (ויקרא כ"ו, מד). התנ"ך רואה את הגלות כמציאות עצובה וכעונש לעם חוטא, שאינו שומר את צו אלהים. מכאן ועד לגיטימציה של הגלות – רחוקה הדרך.

וכשם שאין עם אחר בעולם, הרואה עצמו עם נבחר, כך אף אין עם אחר בעולם.

ההולך בגולה, ואעפ"כ ממשיך את קיומו כעם, יתכן איפוא שהאידיאה של הגולה והאיוס בגולה באים לרכך את רעיון הבחירה ולמתן אותו.

משה גרנות:

ברשות היו"ר, אתחיל את דבריי בנימה "סכימטית", "יבשה", ואגלוש לאט לאט אל מעט פאתוס. "מעט" אמרתי, שכן רב־שיח זה מנוהל על מי מנוחות, בצורה תרבותית, ואילו הרבה פאתוס עלול לקלקל את השורה.

א. מר יהושע ציין, כי יש דיספרופורציה במערכת השעורים ל"טובת התנ"ך". לי נדמה, כי אדרבה, הדיספרופורציה היא הפוכה, לרעת התנ"ך, כידוע, הוא עדות כמעט יחידה ל"נתח תרבות" של כ־1500 שנה. "נתח תרבות" זה בא לידי ביטוי במערכת השיעורים בשלוש השעות של הוראת התנ"ך, לעומת זאת, 2.200 השנים שאחר־כך זוכות להילמד ביריעה רחבה לאין ערוך של שיעורים. התלמיד לומד הסטוריה של עם ישראל, ספרות עברית (הכוללת פרקים במחשבת ישראל) מולדת וידיעת הארץ, הבעה עברית, תורה שבעל־פה, וכן שעורים מסייעים, כגון שעת חינוך, אמנות, זמרה וכו'.

אילו לימדנו במקום שיעורי תנ"ך—הסטוריה של תקופת המקרא, מחשבת המקרא, לשון המקרא וכו', היינו בוודאי נזקקים ליותר משלוש שעות בשבוע.

ב. מובן שאורכה של תקופה אינו יכול לשמש קריטריון יחיד לאינטנסיביות בהוראה, ועליכן עלינו להתייחס גם, ואולי בעיקר, אל חשיבותו של החומר המיועד ללמידה. בעיניי אין ספק, כי מכל אשר כתב עם ישראל לדורותיו—התנ"ך הוא הספר המקורי ביותר. ניצני מקוריות מצויים בספרות התחיה, אך מרבית היצירה היהודית מאז חתימת המקרא ועד ספרות התחיה איננה מקורית. (ראה שיהת ספרד, הפילוסופיה של ימה"ב וכד') לעומת זאת איש אינו מפפק במקוריותה של ספרות הנבואה, למשל. חפש בכל אוצרות העמים ולא תמצא מהמין הזה, ואף לא בגינוכיו של זימרילים, מלך מארי. איש אינו יכול לפפק במקוריותם של סיפורי שופטים, שמואל ומלכים, "שלושת הספרים הנעלים", כביטוי של יעקב שטיינברג. זאת ואף זאת: כל מה שנכתב בספרותנו אחרי התנ"ך, יונק את לשדו מן התנ"ך. לעתים לא ניתן להכין ספרות בתר־מקראית עתיקה או מודרנית בלי הכרת הפסוק על פרשניו.

ג. כציוני אני רואה חשיבות ממדרגה ראשונה בהוראת התנ"ך. ארצי ומדינתי חשובות לי עד מאוד. לא כערך עליון, אף לא כערך סתם. אלא כאמצעי להבטחת קיומי כאדם וכיהודי. כשם שאי אפשר לחיות בלי אוויר, כך אי אפשר לחיות בלי מדינה. האויר איננו ערך, אך בלעדיו אי אפשר לחיות. הקורא בתנ"ך איננו יכול לזלול בארצו ובמדינתו, כי התנ"ך הוא ספרה של הארץ הזאת. הקורא בתנ"ך והיורד לעומקו איננו יכול לחיות בגלות (ראה "היצואה" של ברדיצ'בסקי). קשה לקרוא את סיפורי שאול ויהונתן ולא לרצות לדרוך על רגבי ארץ ישראל ולנשום את אווירה. קשה לקרוא אפילו ספרי נבואה כשל עמוס המוכיח וירמיהו נכה־הרוח ולא לשאוף לחונן את עפרה של ארץ ישראל.

לעומת זאת, אפשר גם אפשר להתעמק בתלמוד ולהתמחות בסוגיותיו, ויחד עם זאת—לשבת בלי נקיפות מצפון בניירורק. זאת אף זאת: אפשר לגור בארץ ישראל ולקיים אורח חיים גלותי בעטייה של השפעת התלמוד. וכל זאת משום

שהתנ"ך הוא ספרה של ארץ ישראל, ספר המתאר דוגמה חיה של מדינה עברית, ואילו התלמוד הוא ספרה של הגלות, או כביטוי הקשה של הזו (בסיפורו "הדרשה") – "ספר המתים" שלנו. הציונות החילונית חשה בצדק, כי היא קשורה לתנ"ך יותר מאשר לתלמוד. החזרה אל התנ"ך (למרות שהמשכילים התכוונו להתערות באמצעותו בגלות) חוללה את הציונות. אין להסיק מכאן שצריך לצמצם את הוראת התלמוד או מחשבת ישראל, לא ולא, אם הבכורה נתונה לתנ"ך עשויים אלה להביא אך ברכה לחינוך. התנאי, כמובן, שהבכורה לתנ"ך מעצמו מובן, שאינני מקבל את דברי א.ב. יהושע על "לימוד אינסופי של תנ"ך ועל קיפוח שאר התקופות בתולדות ישראל. הדיספרופורציה בעיניי היא בהחלט הפוכה.

לסיום שתי הערות:

א. אני מסכים עם א.ב. יהושע, כי יש מורים הרואים בתנ"ך "טקסט העומד מעל לביקורת". דרך זו של הוראה גורמת בוודאי ל"מוסר כפול", אך אינני חושב שהתנ"ך אשם בכך. זו דרכו של ארם, שהוא מסכים בפה עם אידיאלים שאיננו מאמין בהם בלבד.

ב. א.ב. יהושע מזכיר את אידיאל "הנבחרות" כאחת התוצאות השליליות של לימוד התנ"ך. "נבחרות" זו נוגדת, לדעתו, את הציונות, זו החותרת, כביכול, לנורמליזציה בין העמים ולהפיכתנו לגוי ככל הגויים.

שואל אני שאלה: מה טעם בנינו כאן מדינה והקמנו לנו עם, אם אין לנו חלק ב"נבחרות" זו? כל מדינה חדשה על מפת העולם מסיפה בו שפיכות דמים. עלי אחת-כמה וכמה מדינה יהודית, שהיא בעליליות מרכז מתיחות בין-לאומי. מה טעם בכל זה, אם יכולנו פשוט להתערות בין העמים, אם פשוט שאפנו לנורמליזציה?

ד"ר ברוך בן-יהודה:

כאתי לסימפוזיון זה בכונה תחלה שלא להשתתף בו, אבל למשמע ההרצאה של מר א.ב. יהושע החלטתי בלבי להענות לבקשת חברי ולהביע – ולו אך שמץ דברים מכל הממלא את לבי. התגובה כולה – ספר שלם היא, כי כאן זועזעה נפש האומה, ואני – אך מעט מן המעט אוכל לאמר.

תחילת דברי: צר לי לשמע מפי המרצה הנכבד דברי אינפורמציה פסוקים מבלי שטרם להתחקות על אמתותם. לדוגמה: המרצה קבע, כי ללמוד התנ"ך בבית-הספר מוקדש מספר השעות הרב ביותר מבין כל שאר המקצועות, ולא טרח המרצה לשאל את המורה הראשון שיפגש בדרכו ולהנְכַח, כי אין זה נכון: ללמוד המתמטיקה מוקדש מספר שעות רב הרבה יותר, ואין זה היחיד.

אבל ננצל נא את הזמן המועט העומד לרשותו של משתתף אחרון בסימפוזיון ואגש אל העקרונות. המרצה נסה לחפש גם ערכים בלתי רצויים, שליליים, שלמוד התנ"ך מנחיל לילדים, כגון: הכרת הבחירה של עם ישראל ועליונותו על כל העמים. ההלקאה העצמית הזאת מוזרה מאד בעיני ונראית לי כמחלת-נפש או כאיסטניסות חולנית. ראשית, האם עם ישראל הוא היחיד בכך? באו ובדקו את כל ההמונים הרשמיים של הממלכות השונות, – האין בהם הכרזה פומבית על "בחירה" ועליונות, כדוגמת ההמנון הגרמני ואחרים? ושנית, כלום אין זה נכון? האם שקר הדבר, שתורת ישראל צותה – ראשונה בתרבות האדם בכלל-לתת

יום מנוחה בכל שבוע לכל עובר, והנחילה ערך זה לעולם כולו, ולא עלה דבר זה בשעתו על דעת שום אדם, לא ביון הנאורה והדמוקרטית ולא במצרים המשכילה? האם שקר הדבר, שהתורה אסרה — שוב: ראשונה בתרבות האדם — משטר של עבדות בעם, וצותה על מתן מענק לעובר, בסימו את עבודתו, כלומר: מתן פצויים? ועוד ועוד ערכים חברתיים, מדיניים, צבאיים ואנושיים, שהתנ"ך מלא בהם, מבלי להדגיש כבר את ערך המונותאיזם? כלום לא יחטא חטא כבד מי שיטיף להעלים עין מכל אלה?

וכסוף — הלעז המחטיא, שגם את אהבת ארץ-ישראל לא ינחל התלמיד מלמוד התנ"ך. שמו שמים! מה כאן: עמק המושג או קצר המשיג? כלום לא זכר המרצה את תכן התפלה, שהתפללנו שלש-ארבע פעמים ביום במשך אלפי שנים? הרי תכן קיומה של היהדות, עורק החיים שלה, היה אהבת ארץ-ישראל, שהנחיל לנו אָךְ ורק התנ"ך! הרי כל חיינו בגלות היו רוויים געגועים ואהבה לארץ-ישראל: מראה הבית, מרכז כל שמחה משפחתית, "כרית", חופה, "סדר" ועוד ועוד, ולעומתם — כל גלויי יגון, לוויה, קבורה, אמירת "קדיש" וכדומה — הכל לווה תמיד באהבת ארץ-ישראל! הרי אהבה זו הגיעה לידי הפרזה ונהפכה ל"מטרה" במהות היהדות, שכל הפוגע בה ומפחית אותה — אפילו עלידי הגשמתה — את נפש האומה הוא קובע! הרי כה כתב בחיר סופרי תקופת ההשכלה, פרץ סמולנסקין, בהערת העורך למאמרו של אליעזר בן-יהודה, שאין להטיף לתחית ישראל בארצו, כי הגשמה זאת תביא קץ לתקוה של עם ישראל, וקץ התקוה הוא קץ קיום האומה, וברוח זאת נכתב גם השיר של אימבר התקוה, הדוגל באידאולוגיה של סמולנסקין. אולם סמולנסקין חזר בו בסוף ימיו, התקוה נהפכה להמנון של מדינת ישראל — והמרצה הנכבד א.ב. יהושע התעלם מכל אלה.

אכן, יש מקום למבקרים לטען נגד דרכו של משרד החנוך בהוראת התנ"ך בבית-הספר היסודי והעל-יסודי, וגם אני בתוכם: משגה גדול שגה המשרד בהפחיתו פה ושם את תכנית התנ"ך בבחינות הבגרות, משגה המגיע לידי חטא, משגה גדול קים בלמוד מופרו של הנביאים הראשונים — כמעט עד סוף הכתה ט' — והורדת ערך למוד הנבואה של הנביאים האחרונים והשירה של ספרי הכתובים, שהם הם עיקר התנ"ך, מלבד התורה; ומשגה כבד ואחראי שוגות האוניברסיטאות בדרך הכשרתן את המורים ללמוד התנ"ך: מורים-חוקרים בתנ"ך לא יטעו בלב ילדינו ונערינו את זיקתם לחזון האם הלוהט והמרקייע שחקים של נביאינו וחזוינו, אלא מורים-משוררים, שידליקו את לבותיהם של תלמידיהם באהבה. אילו בבקרת זאת עסק המרצה הנכבד היה זוכה לאזון קשבת אצל מחנכים רבים, הורים רבים וגם תלמידים רבים.